

Sherstneva, E. V. Vserossijskoi popечitelstvo ob ochranie materinstva I mladenchestva (k 100-letiju so dnia osnovania) [All-Russian Guardianship on the Protection of Motherhood and Infancy (to the 100th Anniversary of Its Founding)]. *Voprosy sovremennoj pediatrii*. T. 12. Вып. 2. S. 150–152. [in Russian]

Silska, S. 2013. *Ewolucja poglądów na żywienie niemowląt w XIX i XX wieku* [The Evolution of Attitudes on Infant Nutrition]. Poznan. [in Polish]

УДК 061.23:37(477.43)«19»(09)

DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220179

Ю. В. Телячий

ORCID 0000-0003-0565-2211

Державна служба якості освіти України

В. Р. Адамський

ORCID 0000-0001-6770-1184

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Б. С. Кришук

ORCID 0000-0001-6770-1184

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Yu. Teliachyi

State Service of Education Quality of Ukraine

V. Adamskyi

Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy

B. Kryshchuk

Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy

**РОЗВИТОК ОСВІТНЬОЇ СПРАВИ
В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА
«ПРОСВІТА» НА ПОДІЛЛІ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

*Development of Education in the Context of the Activity
of Society «Prosvita» in Podillia Region (Early Twentieth Century)*

У статті аналізується культурно-просвітницька діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі на початку ХХ ст. Доведено, що товариства «Просвіти» мали суттєвий вплив на українізацію суспільного та освітнього життя краю, яка проявлялася у читанні рефератів та проведенні лекцій, у вимогах просвітян щодо здійснення навчального процесу в освітніх закладах українською мовою, введенні у навчальний процес українознавчих дисциплін, перекладі Святого писання українською мовою, а також у співпраці з місцевою українською демократичною владою в контексті

сті українізації державної та суспільної діяльності. Продемонстровано, що товариства «Просвіта» прагнули залучити до своєї педагогічної та культурно-просвітницької діяльності якнайбільше вчителів, покладаючи на них провідну роль у формуванні національної свідомості. Показано, що просвітницькі осередки значну увагу приділяли ліквідації неписьменності шляхом не лише організації стаціонарних освітніх закладів, а й створення недільних і вечірніх шкіл, курсів для дорослих та інших форм боротьби з неписьменністю. Закцентовано, що товариства «Просвіта» відіграли важливу роль у становленні та розвитку освітніх закладів на Поділлі, зокрема у відкритті дошкільних виховних інституцій, створенні нижчих та вищих початкових шкіл, гімназій, проведенні курсів українознавства, курсів для дорослих, професійних курсів, заснуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Ключові слова: товариство «Просвіта», Поділля, система освіти, українізація, громадські діячі.

The purpose of the study is to analyze the activities of the society «Prosvita» in Podillia within the context of the education system of the early XX century. It was shown that the pedagogical as well as cultural and educational activities of the society «Prosvita» had a significant impact on the process of Ukrainian national character formation within the social and educational life of the region. This process took place in reading of historical papers and holding lectures in Ukrainian language. Also, the process of Ukrainization manifested itself in the demands of «Prosvita» members to implement Ukrainian language in the educational process and to include the basic subjects about Ukrainian culture in the curriculum and create the departments and courses of Ukrainian studies involving the teachers and lecturers with pro-Ukrainian position. Also, the members of «Prosvita» society strived for cooperation with the local Ukrainian democratic authorities in order to promote the process of Ukrainization. In this research the authors show that the «Prosvita» societies have paid great attention to the elimination of illiteracy through the organization of stationary educational establishments, and by the creation of Sunday and evening schools as well as courses for adults. The members of the society «Prosvita» conducted lectures for adults aiming for satisfying the needs of the population in pedagogical, cultural, socio-political, medical, and economic knowledge. The «Prosvita» societies played an important role in the formation and the development of educational institutions in Podillia, particularly, through the opening of pre-school education institutions, primary schools, gymnasiums, courses for adults, professional courses, the establishing of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University.

Keywords: society «Prosvita», Podillia region, the system of education, Ukrainization, public figures.

Суспільно-політичні та соціокультурні зрушення російського суспільства, спричинені модернізацією й відродженням національного чинника в другій половині XIX — на початку XX ст., зокрема революційним вибухом 1905–1907 рр., сприяли заснуванню в Наддніпрянській Україні, зокрема на Поділлі культурно-освітніх товариств «Просвіта», що в своїй основі пробуджувало національну свідомість серед найширших верств громадянства та суттєво допомагало реалізовувати засади з утвердження Української державності. З огляду на ці присутні чинники, а також з усвідомлення того, що необхідно з'ясувати істинні підвалини розбудови національної держави тема є вельми актуальною як у теоретичному осмисленні феномену, так і в практичному застосуванні досвіду просвітян.

В контексті зазначеного актуальності набуває дослідження історико-педагогічних аспектів діяльності просвітницьких товариств на Поділлі на початку XX ст., оскільки вони були самобутнім явищем в історії освіти регіону, а також зробили значний внесок у її розвиток. Пропоноване наукове дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії в межах науково-дослідних робіт «Культурно-освітня діяльність просвітницьких товариств на Поділлі в кінці XIX — на початку XX століття» (номер державної реєстрації 0109U006733) та «Національно-культурне відродження на Поділлі (початок XX століття)» (номер державної реєстрації 0115U004580).

Автори виходять із тієї позиції, що культурно-освітня та громадсько-політична діяльність товариства «Просвіта» загалом і окремих її членів зокрема сприяла поступу подільської освіти, що проявлялося у створенні закладів освіти, українізації освітнього життя, запровадженні форм освіти дорослих, ліквідації неписьменності, виховання патріотичних почуттів та самоусвідомлення національної ідентичності.

Проблематика, пов'язана з впливом громадського фактору на різні елементи освітньої системи неодноразово ставала предметом окремих студій, базованих на практиках різних регіонів і якісно відмінних історичних періодів. У цьому контексті необхідно наголосити на дослідницьких розробках В. Адамського (Адамський, В. 2011; Адамський, В. 2014), Л. Бадєєвої (Бадєєва, Л. 2004), Л. Баженова й С. Баженової (Баженов, Л. & Баженова, С. 2014), Р. Гарата, А. Коцура та В. Коцура (Гарат, Р. & Коцур, А. & Коцур, В. 2005), О. Германа (Герман, О. 1995), А. Грицана (Грицан, А. 2003), О. Завальнюка (Завальнюк, О. 2017), С. Зворського (Зворський, С. 1999), І. Зуляка (Зуляк, І. 2005), О. Комарніцького (Комарніцький, О. 2011), Б. Крищука (Крищук, Б. 2014; Крищук, Б. 2016), Г. Кучерова (Кучеров, Г. 2007; Кучеров, Г. 2015), О. Лисенка (Лисенко, О. 1998), О. Малюти (Малюта, О. 2008), С. Масюк (Масюк, С. 1997), Н. Опанасенко (Опанасенко, Н. 2005), Ю. Телячого (Телячий, Ю. 2009; Телячий, Ю. 2016), М. Філіпович (Філіпович, М. 2016).

вич, М. 2002), О. Цапка (Цапко, О. 1998), Т. Чугуй (Чугуй, Т. 2008), О. Яцини (Яцина, О. 2009) та ін. Аналіз праць дослідників історичних і педагогічних аспектів діяльності товариства «Просвіта» в Україні у різні періоди та в різних регіонах України дав можливість всебічно та ґрунтовно розглянути порушену проблему.

Водночас освітні аспекти діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі початку ХХ ст., з огляду на багатовимірність проблеми та її контрверсійність в оціночних судженнях через недостатню репрезентативність джерельного матеріалу, розпорошеного по багатьох архівосховищах України, актуалізує необхідність подальших наукових студій з даної теми. Потрібно взяти до уваги і те, що непросте сьогодення, низка державних нормативно-правових актів, суспільна й державна значущість порушеної проблеми становлять важливе значення для діяльності сучасних просвітницьких товариств у контексті їхньої співпраці з освітніми закладами, іншими просвітницькими інституціями з метою виховання патріотів і відданих громадян України.

Для реалізації мети й завдань дослідження автори опрацювали фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державних архівів Вінницької та Хмельницької обл., фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. Тімірязєва, відділу рідкісної книги наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також матеріали всеукраїнської та регіональної преси. Автори пропонованого дослідження ґрунтувалися на принципах історизму, об'єктивності в оцінці конкретних історичних подій та явищ, системності й усебічності, що дало можливість розкрити предметне поле дослідження.

В даній статті ставиться за мету проаналізувати діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі з розвитку різних ланок системи освіти початку ХХ ст.

Просвітницький рух на Поділлі пройшов три якісно відмінних етапи. Перший охоплює імперський період діяльності 1906–1917 рр., другий репрезентований добою Української революції 1917–1920 рр., третій став віддзеркаленням більшовицьких підходів у ставленні до просвітницьких структур у 1921–1923 рр.

На початку ХХ ст. характерною рисою освітньої системи Поділля була її суцільна русифікація. Це пов'язувалося з тим, що імперські урядові структури вважали освіту важливим інструментом у реалізації державної стратегії в регіонах. Вона мала особливе політичне значення та була покликана передусім протидіяти «сепаратистським прагненням» народів. Однак суспільно-політичний рух, який розгорнувся після проголошення цар-

ського маніфесту 1905 р., неймовірно актуалізував питання щодо створення національної школи. Та попри це тогочасна офіційна педагогічна практика функціонувала здебільшого в старому форматі, не даючи можливості ознайомити дітей із їхньою рідною історією, літературою, народною творчістю. За поширення навчання українською мовою її репрезентантів, як правило, дуже швидко заарештовували, віддавали під слідство, не даючи змоги в подальшому працевлаштуватися за фахом. Яскравим підтвердженням цього є приклад відомої просвітницької діячки Поділля О. Пашенко, заарештованої 1906 р.¹

Утім, користуючись загальним пом'якшенням імперського режиму, його частковою лібералізацією, чільні представники свідомого українства на початку 1906 р. офіційно зареєстрували Кам'янецьку «Просвіту». Ставилося завдання розвинути культурно-освітню діяльність у її національних формах шляхом заснування бібліотек-читалень, організації книгозбірень, читання лекцій, влаштування хорів і тим самим спробувати підвищити рівень освіти й культури населення Поділля, давши йому змогу при цьому навчатися рідною мовою, долучатися до історії та культури свого народу.²

Необхідно визнати, що українізація навчального процесу в освітніх закладах просувалася досить повільно. Добиваючись дозволів у одних структур, просвітяни тут же наражалися на заборону від інших інституцій. У результаті, як свідчив один із земських гласних Вінницького пов. при обговоренні шкільного питання наприкінці 1912 р., учні «дуже погано розуміють прочитане», а відтак було висловлено побажання, аби в перші два роки навчання в школах велось українською мовою³. Просвітяни не залишалися осторонь від подібних фактів. Їхні ідейні основи в питанні поширення української мови та введення до навчальних планів українознавчих предметів характеризувалися сталою непорушністю і вирізнялися чіткою послідовністю. На одному з засідань ради Подільської «Просвіти» ухвалили звернення до Української думської фракції з проханням з'ясувати в уряді, «чому попечитель Київської округи не дозволяє й досі викладати українську мову та літературу в жіночій гімназії д. Славутинської, хоча Міністерство народної освіти це дозволило»⁴.

У полі зору подільських просвітян завжди перебували процеси в церковно-парафіяльних школах. Тут також важливе значення надавалося українознавчим дисциплінам та наявності навчальної літератури рідною мовою.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 419, оп. 1, спр. 4003. Дело о дознании противоправных действий учительницы О. Пашенко. 1906 р., арк. 1.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 2. Спр. 375. Листування з Департаментом позашкільної освіти про стан товариств «Просвіта» на Поділлі, статут їх, про передачу «Просвіті» вечірніх курсів та установ попечительства Народної тверезості, заарештування австрійською владою діяча Ушицького повіту адвоката Зновичького. 16 січня — 18 листопада 1918 р., арк. 61.

³ На Українне і вне ея. За украинский язык // Украинская Жизнь. № 12. 101. 1912.

⁴ З газет та журналів // Світова Зірниця. № 18–19 (10 трав.). 1907. С. 13.

Це пояснює активну участь просвітянських діячів у перекладі Євангелія українською мовою. До складу комісії, яка працювала під керівництвом єпископа Подільського Парфенія, поряд із фахівцями-філологами Ф. Коршем, О. Шахматовим, Ф. Фортунатовим, П. Коковцевим (Стебницький, П. 1915, с. 106–107) входив член кам'янецької «Просвіти» священник Ю. Сіцинський. 1907 р. Євангеліє вийшло друком і на Поділлі вперше залунало Слово Боже рідною мовою. Просвітяни виписали з Синодальної друкарні значну кількість примірників Святого Письма і розіслали їх по селах рідного краю (Приходько, В. 1967, с. 158–159). Таким чином, разом зі священною книгою поширювалися українська мова, український правопис, що вже саме по собі спростовувало твердження російських шовіністів про суто побутову вживаність української мови. В свою чергу, за прихильність єпископа Парфенія до українського руху та з огляду на його внесок у розвиток освіти на Поділлі, зокрема в українізаційних справах, 9 березня 1908 р. Подільська «Просвіта» на загальному зібранні одногослосно обрала його почесним членом¹.

Окрім цього, подільські просвітяни брали активну участь у запровадженні українознавства в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, Вінницькій церковно-учительській семінарії та 12 двокласових школах Поділля. В окремих навчальних закладах для реалізації цієї ідеї просвітянські осередки долучалися до вирішення вкрай непростого питання щодо матеріального утримання вчителів (Герасименко, В. 1930, с. 305).

1913 р. товариство «Просвіта» підтримало законопроект єпископа Никона про українську школу й товариства, яким передбачалося безперешкодне викладання в початкових школах рідною мовою. Хоча до практичного застосування його положень не дійшло, проте, як зазначав С. Єфремов, «спроба єпископа Никона є фактом знаменним та симптоматичним» (Єфремов, С. 1913, с. 83–85).

Пізніше газета «Рада» опублікувала низку листів, отриманих від священників із різних місцевостей України на підтримку цієї ініціативи. Так, Подільські українці послали єпископу Никону листа за 63 підписами, в якому спростовували роздуми чорносотенної преси щодо задекларованих намірів та наразі доводили, що «в домаганнях українців немає нічого протизаконного та ворожого інтересам Російської держави і що домагання ці визиваються самим життям»².

Питання українізації шкільного життя з початком революційних подій 1905–1907 рр. гостро постало й на шпальтах періодичних видань, де прогресивні українські громадські та освітні діячі висловлювали своє бачення розвитку національного шкільництва. С. Русова, Я. Чепіга, С. Черка-

¹ Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької обл.), ф. Р-333, оп. 1. Спр. 18. Переписка о переводе евангелия на украинский язык. 12 марта 1905 — 6 декабря 1912 г., арк. 83–84.

² На Украине и вне ея. По поводу законопроекта еп. Никона // Украинская Жизнь. 1913. № 12. С. 89–90.

сенко й інші педагоги закликали створювати навчальні заклади з українською мовою викладання, що якісно підвищило б рівень отриманої освіти (Русова, С. 1916; Чепига, Я. 1912; Чепига, Я. 1913; Черкасенко, С. 1917). Цілком зрозуміло, що ця проблематика була пріоритетна й у діяльності провітницьких осередків. Тому останні протягом усього часу існування активно боролися за утвердження принципів рідномовного навчання в освітніх закладах Поділля¹.

Важливе значення товариства «Просвіта» надавали влаштуванню публічних лекцій і читань рефератів, тематикою яких виступали українізація суспільного та освітнього життя, хоча досить часто офіційні структури відмовляли їм у цьому. Так, 24 серпня 1912 р. від Подільського губернського правління надійшов запит до начальника Подільського губернського жандармського управління про можливість виголосити реферат українською мовою «Про культурний розвиток народів» у Кам'янець-Подільській «Просвіті». Губернське правління «просило висловитись, чи може бути допущено читання реферату»². У відповіді від 2 вересня 1912 р. адресату повідомлялося, що з рефератом ознайомились і дійшли висновку про «крайню небажаність допускати в даний момент публічне виголошення такого в Кам'янецькому товаристві “Просвіта”»³.

З повідомлення начальника Подільського губернського жандармського управління від 20 грудня 1912 р. з'ясовано, що місцева адміністрація вважала «Просвіту» хоч і легальним, але далеко не заохочуваним органом, особливо в отриманні дозволів на публічні читання українською мовою «з різних українських питань» (Лозовий, В. 1996, с. 18).

Зв'язок із учительством, як наймобільнішою групою впливу на підняття освітнього та культурного рівня народу, загалом на формування національної свідомості, завжди перебував на контролі Подільських просвітян. Їх запрошували на збори товариства, на різноманітні культурно-просвітницькі заходи. За ініціативою товариства «Просвіта» 1912 р. було зроблено спробу організувати вчительську спілку, однією з форм роботи якої мали стати сільські пересувні бібліотеки. Було складено правила товариства учителів з улаштування пересувних бібліотек, якими передбачено порядок наповнення фондів книгозбірень, правила розповсюдження книг серед селян, умови набуття членства в спілці та ін⁴.

¹ Про народню освіту на Україні // Рідна справа. Вісти з Думи. 1907. № 4 (неділя, 29 априля). С. 2.

² ЦДАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 1535. Переписка с Департаментом полиции, Киевским сыскным отделением, Пензенским ГЖУ, Подольским губернатором и другими учреждениями о сборе сведений о деятельности Украинского общества «Просвіта». 2 января 1912 г. — 12 ноября 1913 г., арк. 40.

³ ЦДАК України, ф. 301, оп. 1, спр. 1535. Переписка с Департаментом полиции, Киевским сыскным отделением, Пензенским ГЖУ, Подольским губернатором и другими учреждениями о сборе сведений о деятельности Украинского общества «Просвіта». 2 января 1912 г. — 12 ноября 1913 г., арк. 41–42 зв.

⁴ ЦДАК України, ф. 301, оп. 2, спр. 427. Переписка с начальником Подольского ГЖУ о наблюдении за рабочими, врагами и агрономами, работающими в Ушицком у., о розыске и наблюдении

На важливості тісної співпраці товариств «Просвіта» та вчителства наголувалося на сторінках преси, де вказувалося на виняткове значення діяльності різноманітних культурно-просвітницьких організацій у зв'язку з браком освітніх закладів, і саме ці товариства деякою мірою могли їх замінити¹.

Отже, вже з перших років існування товариство «Просвіта» залучало до своєї педагогічної та культурно-просвітницької діяльності значну кількість учителів, які в подальшому ставали активними членами товариства та проводили значну освітню, національно-виховну та просвітницьку діяльність серед населення, що, в свою чергу, сприяло не лише розвитку освіти, а й формуванню національної свідомості, піднесенню культурного рівня подолян.

За умов Української революції 1917–1920 рр. з'явилися нові можливості в реалізації статних завдань товариств «Просвіта» щодо націоналізації освіти. За нових суспільних умов, як стверджував сучасник подій В. Приходько, найпершим завданням свідомих українців мала стати реалізація мрії, а саме, щоб «народна школа на Україні стала справді українською» (Приходько, В. 2011, с. 193).

Подільським просвітянам вдалося не лише швидко зорганізуватись, але й сформувати конкретні пропозиції з цього питання. Одними з перших в Україні вони внесли на розгляд позачергового губернського земського зібрання, яке відбувалось у Вінниці 16 березня 1917 р., проект українізації початкової школи і наполягли на його схваленні. При цьому В. Приходько обґрунтував це питання з історичного та правничого боку, О. Пашенко вказала на педагогічні засади, а М. Пашенко зі своєї піввікової практики змлював «сизифову працю навчання учителя українських дітей не на рідній мові». Як наслідок, у постанові було зафіксовано з нового навчального року «розпочати навчання в школах Поділля на українській мові»².

Важливою й логічною формою роботи товариства «Просвіта» щодо українізації суспільного та освітнього життя Поділля була організація курсів українознавства. Це питання перебувало на контролі в Міністерстві народної освіти, яке звернулося по допомогу до просвітницьких осередків, аби з'ясувати стан справ у цій царині. Реагуючи на нього, рада Подільської «Просвіти» розіслала всім середнім школам м. Кам'янця-Подільського лист із проханням подати товариству відомості, які дисципліни (предмети) з українознавства викладаються в навчальних закладах та в якому обсязі³. Такий підхід досяг поставленої мети, позаяк дирекції шкіл почали членами боевых груп анархистов и партий эсеров и «ПЖ». 17 января — 28 декабря 1912 г., арк. 78–78 зв.

¹ Просвіти і їх діяльність // Життя Поділля. № 106 (вівторок, 29 квіт.). 1919. С. 4.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 39, оп. 1., спр. 12. «Відродження української школи», «Дубнівське товариство Червоного Хреста», «Земство» та ін. спогади. Жовтень 1938 р. — березень 1970 р.), арк. 8–11.

³ З життя «Просвіт» Поділля // Село. 38–39 (5 жовт.) 1918. С. 21–22.

ли не показово турбуватися, аби посади учителів українознавства були зайняті, а окремі директори навіть вимагали від учителів просвітницькі рекомендації.

Восени 1918 р. завдяки заходам Кам'янецької «Просвіти» вдалося організувати півторамісячні курси українознавства та діловодства для урядовців міста, на які записалося понад 150 осіб¹. Останню лекцію слухачам читав ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, професор І. Огієнко². Ці курси не були винятковим явищем, що засвідчує звіт Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта»³.

У вересні 1918 р. Подільська губернська народна управа випустила інструктивні матеріали для вчителів нижчих початкових шкіл Поділля щодо організації навчання українською мовою, зауважуючи, що українська національна школа — це головна основа відродження народу, і що губернська народна управа в контакт з повітовими звертається до учительства з вимогою поставити утворення національної школи з початку 1918–1919 шкільного року так, як того потребують інтереси українського населення та держави⁴. Зі свого боку молода Українська держава теж прагнула українізувати суспільне та освітнє життя. Так, законом від 1 січня 1919 р. всі вищі, середні й нижчі школи українізувалися. Навчання в них вимагалось негайно розпочати українською мовою. Як виняток, деяким учителям дозволяли викладати іншою мовою. Національно-розмежовані школи мали користуватися для навчання мовою своєї національності⁵. Наказувалося також, виходячи з конкретних умов, «проводити цю українізацію шляхом об'єднання бувших російських шкіл з тими українськими», які вже існували до цього часу. Так, згідно з наказом Міністерства народної освіти від 5 вересня 1919 р. чоловіча російська гімназія в м. Кам'янці-Подільському з'єднувалася з українською гімназією ім. С. Руданського, отримавши назву «Кам'янецька державна українська гімназія ім. С. Руданського» (Кукурудз'як, М. & Собчинська, М. 1997, с. 71).

Варто також зазначити, що Подільські просвітяни надіслали восени 1918 р. телеграми до Голови Ради Міністрів та Українському національному союзу про те, що «Подільське товариство «Просвіта», довідавшись про наміри деяких урядових кіл оголосити російську мову державною, рішуче протестує проти нечуваного замаху на українську державність»⁶. Окрім

¹ З життя «Просвіт» Поділля // Село. 38–39 (5 жовт.) 1918. С. 21–22.

² З життя «Просвіт» на Поділля // Село. № 46–47 (22 лист.). С. 16–17.

³ Звіт діяльності Кам'янецької Просвіти за 1918 рік // Освіта. № 3 (15 груд.). 1918. С. 2.

⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-260, оп. 1, спр. 46. Воззвання народної управи к учителям об организации национальной школы (сентябрь 1918 г.). Вересень 1918 р., арк. 1.

⁵ З життя України і Поділля // Село. № 8 (24 лютого). 1919. С. 25.

⁶ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-1158, оп. 1, спр. 8. Меморандуми та обращения Подольской и Винницкой филии Украинского национального союза о политической обстановке в областях (1918 г.). 1918 р., арк. 3.

цього, товариство «Просвіта» звернулося до Міністерства віросповідань із доповідною запискою, аби з'ясувати ненормальне становище, в якому перебували духовні школи м. Кам'янця-Подільського¹. На це міністерство в листі до ради товариства «Просвіта» вітало піклування Подільської «Просвіти» про стан українознавства в духовних школах, висловлювало щирю за це подяку раді товариства «Просвіта», і вказувало, що «коли у міністерства не буде своїх кандидатів на учителів, то з охотою піде на зустріч рекомендації з боку «Просвіти»².

Отже, просвітяни не тільки організували курси українознавства для поширення української мови, знань про українські народні традиції та звичаї, виховання патріотизму і формування національної свідомості, а й стежили за дотриманням розпоряджень щодо вивчення української мови, історії, географії в освітніх закладах губернії.

Працювали подільські просвітяни й над проблемою забезпеченості навчальних закладів підручниками, що вважалося однією з найнагальніших потреб, адже організація української школи була основою для формування національної та культурної свідомості. Відсутність українських підручників гальмувала українізацію школи, тому члени товариства «Просвіта» брали активну участь у створенні навчально-методичного забезпечення освітніх закладів. Для прикладу, Вінницька «Просвіта» випустила підручники з біблійними історіями Є. Семаки, програму для вивчення арифметики Ю. Щириці. Подільське губернське земство видало «Збірку казок і оповідань для читання в школі», куди ввійшли твори А. Чехова, Д. Мамина-Сибіряка, В. Гаршина, Г.-Х. Андерсена, українські казки, легенди. Підручники виходили досить великими накладками, зокрема надруковано 30000 примірників книг Є. Семаки (Соломонова, Т. 2000, с. 339). У серпні 1919 р. Вінницьке товариство «Просвіта» делегувало в м. Кам'янець-Подільський учителів для закупівлі підручників і шкільного приладдя в губернському земському складі³.

В добу національного відродження 1917–1920 рр. товариства «Просвіта» залучали органи державної влади й самі проявляли ініціативу в призначенні на посади вчителів. Так, є відомості про відповідні клопотання від Лянцкорунського та Циківського осередків⁴. 6 жовтня 1920 р. Подільська губернська шкільна управа зверталася до ради «Просвіти» в м. Кам'янці-Подільському з проханням надіслати кандидатів на посаду повітового комісара освіти⁵ та ін.

¹ З життя «Просвіт» на Поділлі // Село. № 40–41 (15 жовт.). 1918. С. 16–17.

² З життя «Просвіт» на Поділлі // Село. № 44–45 (8 лист.). 1918. С. 22–23.

³ Хроніка // Шлях. Ч. 7 (субота, 23 серп.). 1919. С. 2.

⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-2353, оп. 1, спр. 531. Журнал входящей корреспонденции за 1920 год. 30 сентября — 11 ноября 1920 г., арк. 4, 8 зв.

⁵ ЦДАВО України, ф. 2158, оп. 1, спр. 1. Відозва до населення про реорганізацію «Просвіти», клопотання Кирило-Методієвського братства про грошову допомогу та листування в фінансово-господарських питаннях. 8 березня 1919 р. — 22 травня 1921 р., арк. 19.

Подільські просвітяни активно долучалися до організації народних учителів. 7 вересня 1919 р. у приміщенні Вінницької «Просвіти» відбулося зібрання вчителів-українців усіх шкіл міста, на якому заснували гурток, що мав діяти на кшталт учительської спілки¹. За чотири дні, вже під час другого зібрання, присутні затвердили статут Вінницької філії повітової вчительської спілки².

Отже, товариства «Просвіта» прагнули залучити до педагогічної та культурно-просвітницької діяльності якомога більше вчителів, покладаючи на них важливу роль у розвитку системи української національної освіти та виховання. Безперечно, цей процес не завжди був легким. Самі ж українські свідомі вчителі прагнули брати якнайактивнішу участь у діяльності товариства «Просвіта», оскільки це була справді українська громадська організація, яка намагалася педагогічною та культурно-просвітницькою діяльністю поширити освіту й культуру серед широких верств населення Подільського краю. Зі свого боку, товариства «Просвіта» досить часто допомагали українським учителям (Яцюк, О. 1996, с. 59).

Ще одним вагомим напрямом просвітницької діяльності в цей час була ліквідація неписьменності. 12–15 грудня 1917 р. у м. Києві відбулася нарада земських і міських діячів позашкільної освіти, на якій вказувалося на велику неписьменність українського народу, особливо людей старшого віку, та було ухвалено по всіх селах і хуторах відкрити курси для дорослих тих чи інших типів³.

Безперечно, місцеві осередки товариства «Просвіта» відразу взялися до цієї тяжкої, але необхідної праці. 1918 р. Кам'янецькі просвітяни охоче надали власне приміщення для канцелярії чотирирічних курсів для дорослих з правами гімназії, які відкривалися з дозволу Міністерства народної освіти. Головне їхнє завдання, окрім здобуття освіти, полягало в оволодінні прийомами самостійного навчання, вмінні користуватися набутими навичками, формуванні в населення стійкого переконання в необхідності освіти як важливого складника особистісного розвитку, матеріального добробуту тощо. На навчання приймали осіб, яким виповнилося 17 років, відповідно до їхнього освітнього цензу⁴.

В контексті реалізації подібних завдань Подільська «Просвіта» у вересні 1918 р., йдучи назустріч усім, хто з тих чи інших причин не зміг здобути середню освіту, ініціювала створення в м. Кам'янці-Подільському української гімназії для дорослих. Цей гуманітарний проект реалізовано спільно

¹ Шкільне життя // Шлях. Ч. 19 (неділя, 7 верес.). 1919. С. 4.

² Хроніка // Шлях. Ч. 23 (субота, 13 верес.). 1919. С. 2.

³ Постанови наради земських і міських діячів на полі позашкільної освіти в Києві, 12–15 грудня 1917 року // Вільна Українська Школа. № 5–6 (січень — лютий). 1918 (рік перший). С. 67.

⁴ До робочого люду // Село. № 38–39. 5 жовтня 1918. С. 26–27; 3 життя «Просвіт» на Поділлі // Село. № 38–39. С. 21; Курси для дорослих з правами гімназії // Село. № 36–37 (28 верес.). 1918. С. 30.

з професорами Кам'янець-Подільського державного українського університету та вчителями середніх шкіл. Курс був 3-річний, платня становила не більше, ніж 40 крб. щомісяця. Товариство «Просвіта» просило всіх, хто підтримував цю ідею та хотів би вступити до такої гімназії, подавати відомості про себе на анкетному листі¹. Лекторами гімназії були запрошені професори Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Ліквідації неписьменності сприяла й повсякденна діяльність просвітницьких осередків. Так, 10 жовтня 1919 р. шкільний інструктор, член «Просвіти» О. Дробцюн у повідомленні до Кам'янецької повітової шкільної управи писав двомісячні мандрівні курси для дорослих за проектом Міністерства народної освіти. На його думку, першочергово їх необхідно було влаштувати в тих пунктах повіту, де мешкав «більш-менш свідомий контингент слухачів»². Також у жовтні 1919 р. Кам'янець-Подільське товариство «Просвіта» відкрило вечірню школу для дорослих, до якої зараховували неписьменних та малограмотних осіб обох статей незалежно від віку (К. Є. 1919).

Отже, просвітницька діяльність характеризувалася різними ініціативами щодо створення недільних та вечірніх шкіл, курсів для дорослих і реалізацією інших форм боротьби з неписьменністю. Сюди ж можна віднести й повсякденну діяльність просвітянських книгозбірень, бібліотек-читалень, у яких, окрім ознайомлення з літературними творами, проводилися різноманітні читання, лекції, бесіди, диспути, ліквідувалася неписьменність.

Товариства «Просвіти» відіграли важливу роль у становленні та розвитку системи дошкільного виховання на Поділлі, яку просвітяни розбудовували спільно з органами місцевого самоврядування та за підтримки державних інституцій. Як зазначає О. Пашенко, *«щодо дошкільної освіти — виховання — була для села ця справа нова і дивовижна, а тому й нелегка для проведення в життя... Розпочала працю на терені міста Кам'яця і Кам'янецького повіту Кам'янець-Подільська «Просвіта»: в кількох найближчих селах відкрила дитячі садки, а в Кам'янці передшкілля»*³.

Зі свого боку місцеве земство, члени шкільної комісії повітової ради вивчали досвід Кам'янець-Подільської «Просвіти» в організації дитячих садків. Таким чином, справа дошкільного виховання на Поділлі розпочалася з заснування в м. Кам'янці-Подільському при товаристві «Просвіта»

¹ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-582, оп. 1, спр. 10. Особисте листування декана богословського факультету професора В. О. Біднова з викладачами інших вузів; повідомлення ради професорів університету про ліквідацію богословського факультету. 8 вересня 1918 р. — 24 березня 1920 р., арк. 26.

² Держархів Хмельницької обл., ф. Р-2353, оп. 1, спр. 521. Звіти шкільних інструкторів про стан шкіл; заяви вчителів про призначення на посаду вчителя. 1919 р., арк. 27–27 зв.

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 39. Оп. 1. Спр. 12. «Відродження української школи», «Дубнівське товариство Червоного Хреста», «Земство» та ін. спогади. Жовтень 1938 р. — березень 1970 р., арк. 74.

дитячого садка на спільні кошти товариства та народної управи, а також при допомозі міської управи. Згодом заснування дитячих садків на Поділлі популяризувала губернська управа при допомозі просвітницьких організацій та кооперативів¹.

Відомий просвітній діяч краю А. Животко, розмірковуючи над чинниками, які зумовили розвиток дошкільного виховання на Поділлі, назвав два: економічний (необхідність жінок брати участь у суспільному виробництві) та психологічно-громадський (систематичне нищення рідної культури, чуття державності свого народу, недбалості до своєї мови, а також неправильне виховання в сім'ї) (Животко, А. 1918b, с. 13). На його думку, організація дошкільного виховання має бути чітко організованою, науково та навчально-методично продуманою. Так, до дитячого садка пропонували брати дітей дошкільного віку від 3 до 8 р., поділяти на групи відповідно до їхнього віку та розвитку. Перед тим, як вступити до садка, діти мали пройти огляд лікаря; приміщення для дитячого садка повинно було відповідати вимогам щодо обсягу кімнати, висоти, освітлення, тепла. Увага приділялася забезпеченню дітей у садку гарячим сніданком, а обід мав відбуватися після навчання. Перед сніданком проводилися рухові вправи, а після — рухливі ігри, причому вихователька не мала дотримуватися щодня якої-небудь сталої програми або розкладу занять (вона мусила мати певний план праці на рік взагалі, але цей план мав бути пристосований до дитячої психіки і часом до зовнішніх обставин тощо) (Животко, А. 1918a, с. 15).

Позитивним вважаємо те, що дошкільна освіта впроваджувалася не лише в м. Кам'янці-Подільському, а й у селах губернії. Щоб забезпечити ініціативу знизу для підготовки ґрунту на місцях, на вчительських курсах виголювали реферати про потребу й форми дошкільного виховання. Вчителям доручалося проводити бесіди з батьками, зокрема матерями дітей, щодо залучення до дошкільного виховання². Аби покрити витрати на утримання дошкільних закладів, товариства «Просвіта» влаштували вистави, гуляння, концерти. Окрім цього, просвітянам вдалося частково вирішити й досить складну проблему дитячого харчування.

Великого державного значення дошкільному вихованню надавав однойменний відділ при Подільській губернській народній управі, який на підставі постанови Земського зібрання від 22 квітня 1918 р. розпочав здійснювати систему заходів щодо організації дошкільного виховання на Поділлі. Управа вважала за необхідне працювати в тісному зв'язку з товариством «Просвіта», визначаючи головною метою співпраці заснування дитячих садків, захоронок тощо, де діти могли би розвиватись як фізично, так і морально³.

¹ З життя шкільного та позашкільного // Освіта. № 1 (15 лист.). 1918. С. 17–19.

² ЦДАМЛМ України, ф. 39, оп. 12. «Відродження української школи», «Дубнівське товариство Червоного Хреста», «Земство» та ін. спогади. Жовтень 1938 р. — березень 1970 р., 297 арк.

³ До товариств «Просвіта» // Село. № 9. 4 березня 1919. С. 7.

Важливим аспектом діяльності дошкільних установ визначалося формування патріотизму й національної свідомості. Провідна роль у цьому відводилася товариству «Просвіта» як національно-патріотичній інституції. О. Животко переконливо доводила, що дитячі садки на Поділлі довго б не проіснували, якби «Просвіти» разом з іншими установами не прийшли їм на допомогу щодо утримання: «...Але мало улаштувати дитячий садок, обов'язок «Просвіт» є пильно стежити за національним напрямком виховання, утворити найкращі умови для духовного розвитку дітей», — спрavedливо зауважувала автор (Животко, О. 1919, с. 7–9).

Аналіз матеріалів періодики дає підстави стверджувати про досить чітку та продуману структуру з організації роботи дошкільних установ, де дотримувалися педагогічні принципи та використовувалися активні форми і методи роботи.

Не менш важливим напрямом роботи товариства «Просвіта» у відкритті освітніх закладів вважаємо заснування початкових шкіл. Так, Вінницька «Просвіта» організувала велике свято з нагоди відкриття на власні кошти в жовтні 1917 р. українських гімназій. На ньому з вітальним словом виступив голова «Просвіти» вчитель І. Озерянський. Він проінформував присутніх про заходи, яких уживала «Просвіта», щоб заснувати в м. Вінниці українські гімназії. 1918 р. вінницькі просвітяни організували для учнів українських гімназій їдальню, а перед початком нового навчального року відкрили бурсу. Просвітяни піклувались і про забезпечення учнів підручниками. Так, у серпні 1919 р., напередодні нового навчального року, товариство делегувало своїх членів до м. Кам'янця-Подільського для придбання підручників і шкільного приладдя, причому надалі деякі підручники розповсюджувалися через книгарню товариства (Яцюк, О. 1996, с. 59–61).

Подібні ініціативи просвітницькі осередки реалізовували на теренах усього Поділля. Влітку 1918 р. Ново-Кропив'янське товариство «Просвіта» Гайсинського пов. виклопотало «дозвіл про відкриття Вищої Початкової Школи»¹; значні кошти на утримання школи надавала просвітницька організація с. Баламутівки Проскурівського пов.²; з 1918–1919 навчального року товариство «Просвіта» м. Ямполья відкрило українську гімназію, а при ній влаштувало курси для дорослих з гімназійною програмою³. Радивський осередок Літинського пов. відкрив вищу початкову школу, де навчалося 25 учнів. При «Просвіті» існувала хороша бібліотека. Сільська громада, розуміючи користь товариства, надала їй на два роки окремий буди-

¹ Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької обл.), ф. Р-841, оп. 1, спр. 10. Устав «Просвіти», сведения о культурно-просветительской работе по уезду. 24 октября 1920 г. — 4 февраля 1921 г., арк. 54.

² По Поділля // Село. № 7 (19 лютого). 1919. С. 23–24.

³ З життя «Просвіт» на Поділля // Село. № 46–47 (22 лист.). С. 17.

нок та сприяла у будівництві власного¹; Могилів-Подільська «Просвіта» брала участь у діяльності Могилівської вищої школи ім. Тараса Шевченка²; вищу початкову школу відкрила у своєму містечку Тиврівська «Просвіта» (Завальнюк, О. & Комарницький, О. 2005, с. 90); Жванецька громадська гімназія ім. Б. Хмельницького була заснована та працювала завдяки активній діяльності членів товариства «Просвіта»³; у вересні 1918 р. ця сама просвітницька організація вжила рішучих заходів щодо відкриття в м. Жванці змішаної української гімназії ім. І. Стешенка та народного дому імені письменника С. Руданського⁴. Вести переговори в цій справі з різними державними інституціями уповноважили члена ради «Просвіти» Д. Олексюка⁵. З матеріалів періодики встановлено, що на кошти держави лише 1918 р. прийнято 13 вищих початкових шкіл, котрі були відкриті винятково заходами «Просвіт»⁶.

Окрім цього, загальновідома роль просвітницьких діячів у відкритті та подальшому розвитку першого університету на Поділлі — Кам'янець-Подільського державного українського університету. За твердженням членів товариства «Просвіта», університет у м. Кам'янці-Подільському був потрібний для окультурення Поділля та його периферії (Пашенко, О. 1936, с. 418).

Радянська модель державності та її репрезентанти, остаточно утвердившись на Поділлі пізньої осені 1920 р., нічого позитивного для просвітян не віщували. В останніх більшовики вбачали найбільшу небезпеку для комуністичної влади. Тому всі їхні зусилля були спрямовані на відсторонення громадських діячів від впливу на суспільні процеси та освітню систему зокрема.

Прихід більшовиків ознаменував цілковите заперечення у використанні набутого в революційний період досвіду будівництва національної школи. Натомість створювалася жорстка система політико-ідеологічного контролю над духовним життям країни. Відповідно розпочалося закриття просвітянських бібліотек, вилучення «шкідливої літератури», запровадження жорсткої цензури.

В освіті було задекларовано нові принципи, які не враховували національні чинники. Поступово розпочалася «совєтизація» товариств «Просвіта», що досягалося шляхом перереєстрації статутних документів. Влада вимагала, щоб просвітницькі осередки діяли не на національному, а на класовому принципі (Євселовський, Л. & Фарина, С. 1993, с. 111). В разі ігнорування

¹ З життя «Просвіт» на Поділлі. Село. № 12 (30 берез.). 1919. С. 26–30.

² Хроніка // Дністрянська хвиля. Ч. 30 (6 жовт.). 1919. С. 2.

³ Жванецька Громадська Гімназія // Наш шлях. 1920. Ч. 88 (субота, 8 трав.). 1920. С. 6.

⁴ По Поділлі // Село. № 36–37 (28 верес.). 1918. С. 23–26.

⁵ ЦДАВО України, ф. 2158, оп. 1, спр. 1. Відозва до населення про реорганізацію «Просвіти», клопотання Кирило-Методієвського братства про грошову допомогу та листування в фінансово-господарських питаннях. 8 березня 1919 р. — 22 травня 1921 р., арк. 15.

⁶ Хроніка // Освіта. № 1 (1 січня). 1919. С. 28.

цих вимог товариства закривали. Перші приклади такого ставлення до просвітян ми вбачаємо уже в грудні 1920 р.¹

Таким чином, на початку ХХ ст. педагогічна й культурно-просвітницька діяльність товариств «Просвіта» на Поділлі була важливою складовою розвитку системи освіти, національної педагогічної думки. Культурно-просвітницькі завдання товариства значною мірою реалізовувалися через відкриття та забезпечення літературою бібліотек-читалень і книгозбірень. Цьому також сприяла організація власного видання творів українського письменства, шкільних підручників, посібників з українознавства. Загалом діяльність бібліотек-читалень дала змогу ознайомитися з українським друкованим словом значній кількості населення, формувати національну свідомість, поширювати освіту та культуру в Подільському краї. У процесі роботи бібліотек-читалень не лише поширювалися українські видання, а й проводилися читання українських книг, їх обговорення, що сприяло не лише національному усвідомленню, а й поширенню освіти та культури серед широких верств населення.

Члени товариств «Просвіта» сформували своєрідний виховний ідеал українця, який передбачав формування у населення краю високої моральності, культури поведінки, поваги й знання, традицій та звичаїв українського народу, історії, культури, фольклору, любові й пошани до української мови, патріотизму, ментальності українця, активної державницької позиції, національного самоусвідомлення.

Педагогічна і культурно-просвітницька діяльність товариств «Просвіта» суттєво вплинула на українізацію суспільного та освітнього життя краю, яка проявлялась у читанні рефератів і лекцій щодо українізації суспільного життя, у вимогах просвітян щодо навчання в освітніх закладах українською мовою, введенні викладання предметів українською мовою, створенні кафедр та проведенні курсів українознавства, в перекладі Святого Письма українською мовою, залученні вчителів до українізації навчального процесу, а також у співпраці з місцевою українською демократичною владою в контексті українізації державного та суспільного життя.

Товариство «Просвіта» прагнуло залучити до своєї педагогічної та культурно-просвітницької діяльності якнайбільше вчителів, покладаючи на них провідну роль у формуванні національної свідомості, активних учасників освітнього розвитку в краї. Українські свідомі вчителі прагнули брати участь у діяльності товариства «Просвіта», бо це була справді українська громадська організація, яка намагалася своєю педагогічною й культурно-просвітницькою діяльністю поширити освіту й культуру серед широких верств населення.

¹ Держархів Хмельницької обл., р.-6, оп. 1, спр. 151. Доповідь про Кам'янець-Подільське культосвітнє товариство «Просвіта», статuti культосвітніх товариств та гуртків, звіти про їх діяльність та інше. 24 грудня 1920 р. — 24 лютого 1921 р. 65 арк., арк. 11, 27.

ня Поділля. Зі свого боку, товариство «Просвіта» досить часто допомагало українським учителям, зокрема, й матеріально. Товариство «Просвіта» значну увагу приділяло ліквідації неписьменності не лише шляхом організації стаціонарних освітніх закладів, а й створенням недільних та вечірніх шкіл, курсів для дорослих та інших форм боротьби з неписьменністю. Лекції для дорослих включали вивчення географії, літератури, математики, природознавства, історії України, релігії, української мови, гігієни, музики та ін. Члени товариства «Просвіта» здійснювали лекційну діяльність, аби задовольнити потреби населення в педагогічному, навчально-методичному, культурному, суспільно-політичному, медичному, економічному просвітництві тощо.

Товариство «Просвіта» відіграло важливу роль у становленні й розвитку освітніх закладів на Поділлі, зокрема у відкритті закладів дошкільного виховання, підготовці працівників сфери дошкільного виховання, у відкритті та функціонуванні нижчих і вищих початкових шкіл, гімназій, проведенні курсів українознавства, курсів для дорослих, професійних курсів, а вершиною культурно-освітньої діяльності товариства стала участь у відкритті Кам'янець-Подільського державного українського університету. Заходи товариства «Просвіта» сприяли утвердженню національної системи освіти, формуванню національної свідомості населення краю, створили умови для подальшого функціонування та вдосконалення освітньої системи Подільської губ.

Із приходом радянської влади в культурно-освітній діяльності товариств «Просвіта» на Поділлі відбулися досить значні зміни, а самі громадські інституції згодом були ліквідовані як такі, що не вписувались у класову систему радянського керівництва.

До перспективних напрямів подальших досліджень відносимо окреслення особистого внеску окремих просвітян в діяльність товариств та розвиток освіти Поділля.

Адамський, В. 2014. Документальні джерела з історії «Просвіт» Поділля Доби Української революції (1917–1920 рр.). *«Просвіта»: минуле і сучасне: регіональна науково-практична конференція*. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р. Кам'янець-Подільський: Медобори.

Адамський, В. Р. 2011. «Просвіта» і проблема становлення вищої освіти на Поділлі в Добу Центральної Ради. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення: регіональна науково-краєзнавча конференція*. Кам'янець-Подільський, 2–3 червня 2011 р. Кам'янець-Подільський: КПУ ім. І. Огієнка.

Бадєєва, Л. І. 2004. *Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у XX столітті*. Автореферат дисертації кандидата наук. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Баженов, Л. В. 2014. Шевченкіана у діяльності Подільської «Просвіти» (поч. XX — поч. XXI ст.). *«Просвіта»: минуле і сучасне: регіональна науково-практична конференція*. Кам'янець-Подільський, 4 грудня 2013 р. Кам'янець-Подільський: Медобори.

Гарат, Р. М., Коцур А. П. & Коцур В. П. 2005. *Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 рр.)*. Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI.

Герасименко, В. 1930. З українського громадського руху на Поділлі (1905–1917) (Пам'яті д-ра К. Г. Солухи). *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. В: М. Грушевський, ред. Харків — Київ: Державне видавництво України. Кн. 5. С. 304–313.

Герман, О. М. 1995. *Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX і першій половині XX століття*. Дисертація кандидата наук. Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича, Чернівці.

Грицан, А. В. 2003. *Діяльність товариства «Просвіта» на Прикарпатті в 1920–1939 рр.*. Автореферат дисертації кандидата наук. Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича, Чернівці.

Ефремов, С. 1913. На текущие темы. *Украинская Жизнь*. № 9. С. 69–85.

Євселовський, Л. І. & Фарина, С. Я. 1993. *«Просвіта» в Наддніпрянській Україні: історичний нарис*. Київ: Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.

Животко, А. 1918. До справ керування дитячими садками. *Освіта*. № 1. С. 15–16.

Животко, А. 1918. Фактори дошкільного виховання. *Освіта*. № 1 (15 лист.). С. 12–13.

Животко, О. 1919. Роля «Просвіт» в дошкільному вихованню. *Село*. № 6 (15 лютого). С. 7–9.

Завальнюк, О. М. 2017. *Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції (1917–1920 рр.)*. *Історичний нарис*. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори, 2006.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький О. Б. 2005. *Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.

Зворський, С. Л. ред. 1999. *Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922 рр.)*: бібліографічний покажчик. Вип. 4. Київ: Глобус.

Зуляк, І. С. 2005. *Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)*. Тернопіль: Воля.

К. Є. 1919. Делегація до п. міністра Народньої Освіти. *Освіта*. № 5 (1 берез.). С. 24–25.

Комарніцький, О. Б. 2011. «Просвіти» містечок Правобережної України у добу Української революції 1917–1920 рр. *Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення: регіональна науково-красознавча конференція*. Кам'янець-Подільський, 2–3 червня. 2011 р. Кам'янець-Подільський: КПУ ім. І. Огієнка.

Кришук, Б. 2016. Напрями педагогічної та культурно-просвітницької діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі. *Духовні витоки Поділля: «Просвіта» в історії краю: VI всеукраїнська науково-практична конференція*. Хмельницький, 16 травня 2016 р. Хмельницький: ХГПА.

Кришук, Б. 2014. Освітні та націоорієнтовані аспекти організації культурного дозвілля населення подільських «Просвітами» в 1906–1923 рр. *Духовні витоки Поділля: митці в історії краю: IV всеукраїнська науково-практична конференція*. Хмельницький, 13 березня 2014 р. Хмельницький: ХГПА.

Кукурудзяк, М. Г. & Собчинська, М. М. 1997. *З історії національної школи і педагогічної думки в українській народній республіці*. Кам'янець-Подільський: Абетка.

Кучеров, Г. Г. 2015. Діяльність сільських «Просвіт» Подільської губернії у статистичному вимірі (1917–1919 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т. 22. Кам'янець-Подільський: ОІЮМ. С. 90–102.

Кучеров, Г. Г. 2007. *Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.)*. Дисертація кандидата наук. Чернівецький державний університет ім. Юрія Федьковича, Чернівці.

Лисенко, О. В. 1998. *«Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.)*. Автореферат дисертації кандидата наук. Інститут історії України, Київ.

Лозовий, В. 1996. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)*. Кам'янець-Подільський. С. 6–27.

Малюта, О. 2008. *«Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.)*. Київ: Просвіта.

Масюк, С. О. 1997. *Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917–1920 рр.)*. Автореферат дисертації кандидата наук. Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, Київ.

Опанасенко, Н. І. 2005. *Виховний ідеал українських діячів «Просвіт» (кінець XIX — початок XX ст.)*. В: Д. С. Мазоха, ред. Переяслав-Хмельницький: Карпук С. В.

Пащенко, О. 1936. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Наша культура*. Кн. 6 (15). С. 413–420.

Приходько, В. 2011. *Під сонцем Поділля: спогади*. Упорядники і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: Консоль.

Приходько В. 1967. *Під сонцем Поділля. Спогади*. 4-е. вид. Нью-Йорк — Мюнхен: Криниця, Ч. 1.

Русова, С. 1916. О национальной школе. *Украинская Жизнь*. № 1. С. 10–13.

Соломонова, Т. Р. 2000. Українське книгодрукування на Поділлі у 1917 р. *Матеріали Х-ої Подільської іст.-красн. конф., присвяч. 55-ій річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні*. Кам'янець-Подільський: КПДПУ. С. 337–342.

Стебницький, П. 1915. Ф. Е. Корш и украинское Евангелие. *Украинская Жизнь*. № 3–4. С. 106–110.

Телячий, Ю. В. 2016. З історії літературного життя Поділля в 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т. 23. Кам'янець-Подільський: ОНОМ. С. 105–112.

Телячий, Ю. В. 2009. Фонди Державного архіву Хмельницької області як джерело дослідження культуротворчої діяльності інтелігенції в роки Української революції (1917–1920). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т. 13. Кам'янець-Подільський: ОНОМ. С. 20–24.

Філіпович, М. Б. 2002. *Луцька «Просвіта» (1918–1935 роки)*. Автореферат дисертації кандидата наук. Луцьк.

Цапко, О. М. 2008. *Діяльність товариства «Просвіта» в Україні (1891–1914 рр.)*. Автореферат дисертації кандидата наук. Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, Київ.

Чепига, Я. 1912. Просвещенное невежество. *Украинская Жизнь*. № 9. С. 92–94.

Чепига, Я. 1913. Украинский учитель и материнский язык в начальной школе. *Украинская Жизнь*. № 9. С. 34–39.

Черкасенко, С. 1917 (рік перший). Кілька слів про українізацію народньої школи. *Вільна Українська Школа*. № 2 (жовт.). С. 68–74.

Чугуй, Т. О. 2008. *Товариства «Просвіта» на Харківщині в XX — на початку XXI ст.* Автореферат дисертації кандидата наук. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків.

Яцина, О. Ф. 2009. *Педагогічна та культурно-освітня діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті (1920–1939 рр.)*. Дисертація кандидата наук. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ.

Яцюк, О. 1996. Товариство «Просвіта» на Вінничині в 1906–1922 рр. *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)*. Кам'янець-Подільський. С. 57–62.

Adamskyi, V. 2014. Dokumentalni dzherela z istorii «Prosvita» Podillia Doby Ukrainiskoi revoliutsii (1917–1920 rr.). [Documentary Sources on the History of «Prosvita» of Podillia in the Era of the Ukrainian Revolution (1917–1920)]. «*Prosvita*»: *myrule i suchasne: rehionalna naukovo-praktychna konferentsiia*. Kamianets-Podilskyi, 4 hrudnia 2013 r. Kamianets-Podilskyi: PP Medobory, 2006. [in Ukrainian]

Adamskyi, V. R. 2011. «Prosvita» i problema stanovlennia vyshchoi osvity na Podilli v Dobu Tsentralnoi Rady [«Prosvita» and the Problem of Formation of Higher Education in Podillia in the Era of the Central Rada]. *Podilska «Prosvita»: istoriia i sohodennia: rehionalna naukovo-kraieznavcha konferentsiia*. Kamianets-Podilskyi, 2–3 chervnia 2011 r. Kamianets-Podilskyi: KPNU im. I. Ohienka. [in Ukrainian]

Badieieva, L. I. 2004. *Diialnist tovarystva «Prosvita» na Livoberezhnii Ukraini u XX stolitti [The Activities of the Society «Prosvita» on the Left Bank of Ukraine in the Twentieth Century]*. Avtoreferat dysertatsii kandydata nauk. Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian]

Bazhenov, L. V. 2014. Shevchenkiana u diialnosti Podilskoi «Prosvity» (poch. XX — poch. XXI st.). [*Shevchenkiana in the Activities of Podillia «Prosvita» (Early XX — Early XXI Cent.)*]. «*Prosvita*»: *myrule i suchasne: rehionalna naukovo-praktychna konferentsiia*. Kamianets-Podilskyi, 4 hrudnia 2013 r. Kamianets-Podilskyi: PP Medobory, 2006. [in Ukrainian]

Harat, R. M., Kotsur A. P. & Kotsur V. P. 2005. *Diialnist tovarystva «Prosvita» v Halychyni (1868–1921 rr.) [The Activities of Society «Prosvita» in Halychyna (1868–1921)]*. Pereiaslav-Khmelnytskyi: Knyhy-XXI. [in Ukrainian]

Herasymenko, V. 1930. Z ukraïnskoho hromadskoho rukhu na Podilli (1905–1917) (Pamiaty d-ra K. H. Solukhy) [From the Ukrainian Public Movement in Podillia (1905–1917) (in Memory of Dr. K. H. Solukha)]. *Za sto lit. Materialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia*. V: M. Hrushevskiy, red. Kharkiv — Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, Kn. 5. S. 304–313. [in Ukrainian]

Herman, O. M. 1995. *Diialnist tovarystva «Prosvita» na Podilli naprykintsi XIX i pershii polovyni XX stolittia [The Activities of the Society «Prosvita» in Podillia in the Late XIX and First Half of the XX Cent.]*. Dysertatsiia kandydata nauk. Chernivetskyi derzhavnyi universytet im. Yurii Fedkovycha, Chernivtsi. [in Ukrainian]

Hrytsan, A. V. 2003. *Diialnist tovarystva «Prosvita» na Prykarpatti v 1920–1939 rr.) [The Activities of the Society «Prosvita» in Prykarpattia in 1920–1939]*. Avtoreferat dysertatsii kandydata nauk. Chernivetskyi derzhavnyi universytet im. Yurii Fedkovycha, Chernivtsi. [in Ukrainian]

Efremovie, S. 1913. Na tekushchiia temy [On Current Topics]. *Ukrainskaia Zhizn*. № 9. S. 69–85. [in Russian]

Yevselovskiy, L. I. & Faryna, S. Ya. 1993. «Prosvita» v Naddnyprianskii Ukraini: istorychnyi narys [«Prosvita» in the Dnieper Ukraine: Historical Essay]. Kyiv: Vseukrainske tovarystvo «Prosvita» im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian]

Zhyvotko, A. 1918a. Do sprav keruvannia dytyachymy sadkamy [To the Management Cases of Kindergartens]. *Osvita*. № 1. S. 15–16. [in Ukrainian]

Zhyvotko, A. 1918b. Faktory doshkilnoho vykhovannia [The Factors of Preschool Upbringing]. *Osvita*. № 1 (15 lyst.). S. 12–13. [in Ukrainian]

Zhyvotko, O. 1919. Rolia «Prosvit» v doshkilnomu vykhovanniu [The Role of «Prosvita» in Preschool Upbringing]. *Selo*. № 6 (15 liutoho). S. 7–9. [in Ukrainian]

Zavalniuk, O. M. 2017. *Podilska intelihentsiia u reformuvanni zahalnoosvitnoi shkoly v dobu Ukrainkoi revoliutsii (1917–1920 rr.)*. Istorychnyi narys [Podillia's Intellectuals in the Reforming of the General Secondary School in the Period of Ukrainian Revolution (1917–1920). Historical essay]. Kamianets-Podilskyi: PP Medobory, 2006. [in Ukrainian]

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. 2005. *Podilski mistechka v dobu Ukrainkoi revoliutsii 1917–1920 rr.* [Podillia's Towns on the Day of the Ukrainian Revolution of 1917–1920]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA. [in Ukrainian]

Zvorskyi, S. L. red. 1999. *Vydannia «Prosvit» Naddnpirianskoi Ukrainy (1906–1922 rr.)* [Publications of «Prosvita» of Naddnpirianska Ukraine (1906–1922)]. Vyp. 4. Kyiv: Hlobus. [in Ukrainian]

Zuliak, I. S. 2005. *Dialnist «Prosvity» u Zakhidnii Ukraini v mizhvoiennyi period (1919–1939)* [The Activities of «Prosvita» in Western Ukraine in the Interwar Period (1919–1939)]. Ternopil: Volia. [in Ukrainian]

K. Ye. 1919. Deliehatsiia do p. ministra Narodnoi Osvity [Delegation to Minister of People's Education]. *Osvita*. № 5 (1 berez.). S. 24–25. [in Ukrainian]

Komarnitskyi, O. B. 2011. «Prosvity» mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy u dobu Ukrainkoi revoliutsii 1917–1920 rr. [«Prosvita» of Towns of right-Bank of Ukraine in the Era of the Ukrainian Revolution of 1917–1920]. *Podilska «Prosvita»: istoriia i sohodennia: rehionalna naukovo-kraieznavcha konferentsiia*. Kamianets-Podilskyi, 2–3 chervnia. 2011 r. Kamianets-Podilskyi: KPNU im. I. Ohienka. [in Ukrainian]

Kryshchuk, B. 2016. Napriamy pedahohichnoi ta kulturno-prosvitnytskoi diialnosti tovarystva «Prosvita» na Podilli [Directions of Pedagogical, Cultural and Enlightenment Activities of the Society «Prosvita» in Podillia]. *Dukhovni vytoky Podillia: «Prosvita» v istorii kraiu: VI vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia*. Khmelnytskyi, 16 travnia 2016 r. Khmelnytskyi: KhHPA. [in Ukrainian]

Kryshchuk, B. 2014. Osvitni ta natsioorientovani aspekty orhanizatsii kulturnoho dozvillia naselennia podilskymy «Prosvitamy» v 1906–1923 rr. [Educational and National Aspects of the Organization of Cultural Leisure of the Population by «Prosvita» in Podillia in 1906–1923]. *Dukhovni vytoky Podillia: myttsi v istorii kraiu: IV vseukrainska na ukovo-praktychna konferentsiia*. Khmelnytskyi, 13 bereznia 2014 r. Khmelnytskyi: KhHPA. [in Ukrainian]

Kukurudziak, M. H. & Sobchynska, M. M. 1997. *Z istorii natsionalnoi shkoly i pedahohichnoi dumky v ukrainskii narodnii respublikti* [From the History of the National School and Pedagogical Thought in Ukrainian People's Republic]. Kamianets-Podilskyi: Abetka. [in Ukrainian]

Kucherov, H. H. 2015. Diialnist silskykh «Prosvit» Podilskoi hubernii u statystychnomu vymiri (1917–1919 rr.). [The Activity of Rural «Prosvita» of Podillia Province in Statistical Measurement (1917–1919)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. T. 22. Kamianets-Podilskyi: OIIuM. S. 90–102. [in Ukrainian]

Kucherov, H. H. 2007. *Stanovlennia i diialnist silskykh tovarystv «Prosvita» Pravoberezhnoi Ukrainy (1905–1923 rr.)* [Formation and Activity of rural «Prosvita» Societies of Right-Bank Ukraine (1905–1923)]. Dysertatsiia kandydata nauk. Chernivetskyi derzhavnyi universytet im. Yurii Fedkovycha, Chernivtsi. [in Ukrainian]

Lysenko, O. V. 1998. *«Prosvity» u suspilno-politychnomu i kulturnomu zhytti Naddnpirianskoi Ukrainy (1905–1916 rr.)* [«Prosvita» in the Socio-Political and Cultural Life of Naddnpirianska Ukraine (1905–1916)]. Avtoreferat dysertatsii kandydata nauk. Instytut istorii Ukrainy, Kyiv. [in Ukrainian]

Lozovyi, V. 1996. Diialnist Podilskoi «Prosvity» v 1906–1914 rr. [The Activities of «Prosvita» of Podillia in 1906–1914]. *Prosvitnytskyi rukh na Podilli (1906–1923 rr.)*. Kamianets-Podilskiyi. S. 6–27. [in Ukrainian]

Maliuta, O. 2008. «Prosvity» i Ukrainka Derzhavnist (druha polovyna XIX — persha polovyna XX st.) [«Prosvita» and Ukrainian Statehood (the Second Half of the XIX — the First Half of the XX Cent.)]. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian]

Masiuk, S. O. 1997. Diialnist tovarystv «Prosvita» v Ukraini (berezen 1917–1920 rr.) [The Activities of the Society «Prosvita» in Ukraine (March, 1917–1920)]. Avtoreferat dysertatsii kandydata nauk. Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. H. Shevchenka, Kyiv. [in Ukrainian]

Opanasenko, N. I. 2005. Vykhovnyi ideal ukrainskykh diiachiv «Prosvit» (kinets XIX — pochatok XX st.) [The Educative Ideal of the Ukrainian Leaders of «Prosvita» (the End of XIX — Beginning of XX Cent.)]. V: D. S. Mazokha, red. Pereiaslav-Khmelnitskyi: Karpuk S. V. [in Ukrainian]

Pashchenko, O. 1936. Zasnuvannia Kamianets-Podilskoho derzhavnogo ukrainskoho universytetu [The Founding of Kamianets-Podilskiy State Ukrainian University]. *Nasha kultura*. Kn. 6 (15). S. 413–420. [in Ukrainian]

Przychodko, V. 2011. *Pid sontsem Podillia: spohady*. [Under the Sun of Podillia: Memories]. Uporiadnyky i avt. peredm. Yu. Lehun, O. Kravchuk. Vinnytsia: Konsol. [in Ukrainian]

Przychodko V. 1967. *Pid sontsem Podillia. Spohady*. [Under the Sun of Podillia. Memories]. 4-e. vyd. Niu-York–Miunkhen: Krynytsia, Ch. 1. [in Ukrainian]

Rusova, S. 1916. O natsionalnoi shkole [About the National School]. *Ukrainskaia Zhizn*. № 1. S. 10–13. [in Russian]

Solomonova, T. R. 2000. Ukrainske knyhodrukuvannia na Podilli u 1917 r. [Ukrainian Book-Printing in Podillia in 1917]. *Materialy X-oi Podilskoi ist.-kraiezn. konf., prysviach. 55-ii richnytsi peremohy u Velykii Vitchyznianii viini*. Kamianets-Podilskiy: KPDP. S. 337–342. [in Ukrainian]

Stebnitskii, P. 1915. F. E. Korsh i ukrainskoe Evangelie [F. E. Korsh and the Ukrainian Gospel]. *Ukrainskaia Zhizn*. № 3–4. S. 106–110. [in Russian]

Teliachyi, Yu. V. 2016. Z istorii literaturnoho zhyttia Podillia v 1917–1920 rr. [From the History of Literary Life of Podillia in 1917–1920]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. T. 23. Kamianets-Podilskiy: OIIuM. S. 105–112. [in Ukrainian]

Teliachyi, Yu. V. 2009. Fondy Derzhavnogo arkhivu Khmelnytskoi oblasti yak dzherelo doslidzhennia kulturotvorchoi diialnosti intelihentsii v roky Ukrainkoi revoliutsii (1917–1920) [Funds of the State Archive of Khmelnytskyi Region as a Source of Research of Cultural-Creativity Activity of the Intelligency During the Ukrainian Revolution (1917–1920)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. T. 13. Kamianets-Podilskiy: OIIuM. S. 20–24. [in Ukrainian]

Filipovych, M. B. 2002. *Lutska «Prosvita» (1918–1935 roky)* [«Prosvita» of Lutsk (1918–1935)]. Avtoreferat dysertatsii kandydata nauk. Lutsk. [in Ukrainian]

Tsapko, O. M. 2008. Diialnist tovarystva «Prosvita» v Ukraini (1891–1914 rr.) [The Activities of the Society «Prosvita» in Ukraine (1891–1914)]. Avtoreferat dysertatsii kandydata nauk. Kyivskiy universytet im. T. H. Shevchenka, Kyiv. [in Ukrainian]

Chepiga, Ia. 1912. Prosveshchennoe nevezhestvo [Enlightenment Illiteracy]. *Ukrainskaia Zhizn*. № 9. S. 92–94.

Chepiga, Ia. 1913. Ukrainskii uchitel i materinskii iazykie vie nachalnoi shkole [Ukrainian Teacher and Native Languages in Primary School]. *Ukrainskaia Zhizn*. № 9. S. 34–39.

Cherkasenko, S. 1917 (rik pershyi). Kilka sliv pro ukrainizatsiiu narodnoi shkoly [A Few Words About the Ukrainization of the People's School]. *Vilna Ukrainska Shkola*. № 2 (zhovt.). S. 68–74.

Chuhui, T. O. 2008. *Tovarystva «Prosvita» na Kharkivshchyni v XX — na pochatku XXI st. [«Prosvita» Societies in Kharkiv Region in XX — Early XXI Cent.]*. Avtoreferat dysertatsii kandydata nauk. Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina, Kharkiv.

Yatsyna, O. F. 2009. *Pedahohichna ta kulturno-osvitnia diialnist tovarystva «Prosvita» na Zakarpatti (1920–1939 rr.) [Pedagogical, Cultural and Educational Activities of the Society «Prosvita» in Zakarpattia (1920–1939)]*. Dysertatsiia kandydata nauk. Prykarpatskyy natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka, Ivano-Frankivsk.

Yatsiuk, O. 1996. *Tovarystvo «Prosvita» na Vinnychyni v 1906–1922 rr. [Society «Prosvita» in Vinnytsia Region in 1906–1922]. Prosvitnytskyi rukh na Podilli (1906–1923 rr.)*. Kamianets-Podilskiy. S. 57–62.

УДК 94(477)«1917/1920»(045)

DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220180

I. М. Лебедєва

ORCID 0000-0003-4214-7302

Київський національний лінгвістичний університет

O. С. Комова

ORCID 0000-0001-6689-5140

Київський національний лінгвістичний університет

I. Lebedeva

Kyiv National Linguistic University

O. Komova

Kyiv National Linguistic University

НАСТРОЇ КОМАНДНОГО СКЛАДУ АРМІЇ УНР НА ТЛІ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ ВЕСНИ 1918 Р.

*The Mood of the Command Staff of the UPR Army Against
the Background of the Political Crisis in the Spring of 1918*

Статтю присвячено дослідженню політичних орієнтацій і вподобань командного складу армії Української Народної Республіки доби Центральної Ради напередодні гетьманського перевороту. Показано, що на настрої вищого офіцерського складу вплинула гостра міжпартійна боротьба, яку вели українські партії за владу. Зроблено висновок, що надмірна політизація була одним із чинників, який став на заваді створенню боєздатної армії УНР.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Рада Народних Міністрів, військове будівництво, командний склад армії УНР, міжпартійна боротьба.

The article examines the political sympathies of the army command staff of the Ukrainian People's Republic under the Central Rada on the eve of the Het-